

„A MAI ORION MÁR NEM AZ AZ ORION”

MESZMANN T. TIBOR

Friesz-Kovács Kamilla

„Volt egyszer egy Orion...”

Gondolat Kiadó, Budapest, 2021.

181 oldal, 5500 Ft

EGY MEGISMÉTELT KUTATÁS

A kritikai társadalomkutatás magyar művelői körében klasszikus és inspiráló munkának számít a H. Sas Judit vezetésével 1978 és 1981 között, két hullámban végzett szociológiai kutatás az Orion gyár munkásairól.¹ A gondosan megtervezett és a mintába bekerült 45 személlyel készített többszöri, hosszú interjúkkal végzett vizsgálat középpontjában a munkásosztály, ezen belül is a „munkáselit” életmódja állt.² Az eredményeket H. Sas 1986-ban megírta, a könyv azonban végül csak 1995-ben jelenthetett meg.³ Azoknak, akiket a múlt és a jelen fontos átfonódása, a közelmúlt történeti folyamatai érdekelnek, örömdetes hír, hogy mintegy három évtizeddel később Friesz-Kovács Kamilla egy újabb Orion-kutatásra vállalkozott. Ígérete szerint nemcsak tárgyában (!), hanem kutatási módszereiben is épít H. Sas munkásságára. Eredményeit doktori disszertációjában összegezte, amely 2021-ben könyv formájában is megjelent.

Friesz-Kovács Kamilla az Orionnál a nyolcvanas évek óta bekövetkezett változásokat két aspektusból, avagy két szinten kívánta feltárni: a vállalat és a dolgozók szempontjából. Emiatt máris a gazdaság-szociológiai (gazdaságtörténeti) és a társadalomtörténeti kutatási beszámolókat sajátos ötvözetének tűnhet a könyv. Míg a régi Orion egyre inkább feledésbe merül, és csak az előző rendszerben is aktív korosztálynak mondhat sokat a vállalat neve, a mostani utódvállalatról keveset tudunk. Az 1989 utáni átalakulás, avagy „rendszerváltozás” kritikai reflexiójára tett kísérletet, különösen a munkások életpályájának alakulását nemcsak a társadalomkutatók, hanem a szélesebb társadalmi közönség is fontosnak találhatják. Friesz-Kovács érdeklődésének középpontjában nemcsak a dolgozók állnak, hanem a vállalat története is. Munkájának műfaja nehezen meghatározható. A „Volt egyszer egy Orion...” csak fenntartásokkal minősíthető emlékeztető történeti műnek. A komoly módszertani hiányosságokról árulkodó, a régi dolgozókkal készített „emlékeztető-interjúk” alapján megírt elemzés szövege meglehetősen

híg, időnként önkényesen strukturált, és az olvasó csak az interjút vállaló dolgozók visszaemlékezéseiből következtethet arra, hogyan alakult át a vállalat és az ott a dolgozók (élet)története.

Mivé lett az Orion?

A könyv tartalmi magvát a 7. fejezet – *A harmadik Orion-kutatás (2015–16)* – tartalmazza. A türelmetlenebb és kritikus olvasónak csak a könyvnek ezt a részét ajánlhatom komoly fenntartások nélkül. Itt tudhatjuk meg a legtöbbet, ha nem is az Orionban dolgozók élettörténetéről, mint inkább arról, hogyan látják a korábbi és a mai Orion vállalatot a megkérdezett dolgozók, és hogyan fonódott össze a vállalat és dolgozóinak élete.

„A mai Orion már nem az az Orion” – figyelmeztették a szerzőt többen is az életútinterjúra vállalkozó 30 orionos közül. Mit tudunk meg az Orion történetéről, a „rendszerváltozás” utáni „jelenéről” és a változás folyamatáról? A jelenkori Oriont a szerző feltételelesen („komoly áldozatok árán”) sikeresnek titulálja – tekintettel a vállalat aránylag tekintélyes

1 ■ Kovács Kamilla: Az 1978–1981 közötti Orion kutatásról. *socio.hu* 2015. 2. szám; Horváth Anna: Kritikai társadalomtudomány vagy politikai kényszerpálya? A Munkáséletmód-kutatás kutatási gyűjtemény bemutatása. *socio.hu* 2022. 1. szám.

2 ■ „45 dolgozót kértek fel a kutatásban való részvételre. A mintába kerülés feltételeként az alábbi kitételeket határozták meg: a dolgozó 25–35 év közötti legyen, budapesti lakos, akinek saját családja (felesége/férje és gyermeke is) van. Ezen kitételekkel a munkásosztály »elit rétegét« kívánták elérni. A követéses vizsgálat többórás életútinterjúval kezdődött a házaspár mindkét tagjával külön-külön. Ezt követően a kutatók egy éven keresztül minden hónapban újra felkeresték a családokat, és újabb interjúkat készítettek.” (Kovács: Az 1978–1981 közötti Orion kutatásról.)

3 ■ H. Sas Judit: *Szubjektív történelem 1980–1994*. MTA Szociológiai Intézet, Bp., 1995.

4 ■ Pl. Voszka Éva: *A dinoszauruszok esélyei*. Pénzügykutató Rt. – Perfekt Rt., Bp., 1997.; Gerda Zsolt: *A nagyvállalati túlélés és sikeres átalakulás a gazdasági környezet radikális megváltozása idején. Videoton 1989–2002*. (2005) http://gtfk.nyf.hu/uj/files/publikaciok/Inv2005_Gerda_Zsolt_40-47.pdf

5 ■ Király Gábor – Géring Zsuzsanna – Dén-Nagy Ildikó – Nagy Beáta: Kevert módszertani megközelítések. Elméleti és módszertani alapok. *Kultúra és Közösség*, 2014. 2. szám, 95–104. old.

6 ■ Ehhez lásd Kovács Éva (szerk.): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. MTA Szociológiai Kutató Intézet – 1956-os Intézet, Bp., 2008.; K. Horváth Zsolt (szerk.): *Emlékeztető és történelem között*. Napvilág, Bp., 13–34. old.; Kövér György: Önéletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékeztető. Scharf Móric önéletrajza. *Aetas*, 22 (2007), 2. szám, 106–121. old.

nettó árbevételére és az Orion-termékek piaci jelenlétére. A mai gyár, a mintegy száz dolgozójával, Magyarországon kis- vagy közép vállalatnak számít; Friesz-Kovács nem említi ugyan, de fontos kiemelni, hogy a nyilvánosan elérhető e-beszámolók szerint a kutatás évében, 2016-ban az Orion dolgozói állományának többségét nem fizikai, hanem szellemi dolgozók alkották, átlagbérük nem haladta meg jelentősen az akkori országos minimálbért, illetve bérminimumot. A dolgozók többsége nem a gyártásban, hanem inkább a kereskedelem és a gyártás megszervezésében tevékenykedett. A vállalat berkeiben LED-autó lámpákat és más elektronikai eszközöket szerelnek össze, sokszor nem saját állományban lévő bér munkásokkal. A fő profil pedig a külföldről, elsősorban Ázsiából importált termékek forgalmazása. A vállalat átalakulásának kontextusához Friesz-Kovács nem használja fel sem a magyarországi nagyvállalatok átalakulásáról szóló vállalatgazdasági irodalmat, sem az esettanulmány alapú vállaltszociológiai tanulmányokat,⁴ amelyek segíthették volna a vállalat portréjának megrajzolását. A szerző csupán néhány témát emel ki, amelyeket nagy vonalakban ábrázol (és ez egyben a változás felmérése is volna): az új – indiai – vállalatvezetők megítélését, a vállalati mindennapokat (mindezt öt interjúrészlet feldolgozásával, mindössze háromoldali terjedelemben) ismerteti. Az adatok ellenőrzésére, összehangolására nem alkalmazza a triangulációt, a kevert módszerrel, hogy elmélyíthesse az Orionnal kapcsolatos ismereteit. Összességében a vállalatról és a termelésről is minden további ellenőrzés nélkül kezeli az interjúkból kinyert információkat.

Szembeszökő, hogy a dolgozói interjúk jelentős része nem a dolgozók életéről, életmódjáról, mindennapjairól szól, hanem a vállalat sorsáról, illetve a hozzá fűződő emlékekről. Lehet, hogy az egyéni hang jobban megjelent az interjúkban – emiatt talán fontos lett volna legalább néhány interjú teljes leírását publikálni. A megszólaltatottak általában többes számban nyilatkoznak, ami vagy a vállalattal való azonosulást jelez, vagy a dolgozói közösség megnyilvánulásának tekinthető – szemben Friesz-Kovács konklúziójával, hogy a dolgozók „individualizáltak” lettek. Bemutatásuk során felhívja az olvasó figyelmét azokra a mozzanatokra, amelyekben interjúalanyai különböznek a H. Sas adatfelvételéből

megismert sajátosságoktól – például a szülőkhöz való viszony vagy az akkori lakhatási korrupció utólagos megítélésében.

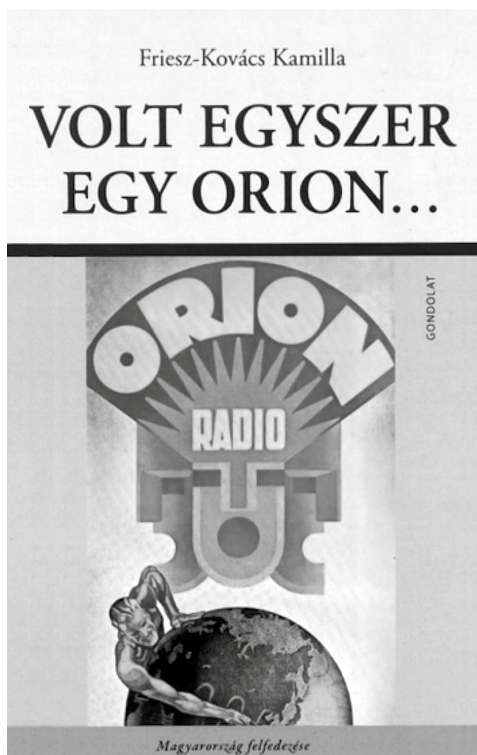
A könyv szerkezete

A könyv szerkezete nem mondható logikusnak. Kilenc fejezetre tagolódik; a rövid bevezetőben (1. fejezet) a szerző nem reflektál a fejezetekre, és nem

is igazítja útba az olvasót. A 3. fejezet a vállalat történeti áttekintését tartalmazza – nehezen érthető, hogy miért fontos az 1913-tól 1945-ig tartó időszak 12 oldalas ismertetése, úgy, hogy az államszocializmusnak az interjúalanyok szempontjából releváns éveit, valamint különösen az 1997-től 2015-ig tartó időszakot tárgyaló *Napjainkban* rész hasonló, vagy inkább rövidebb terjedelműek. Nem világos továbbá, miért volt szükség H. Sas első két Orion-kutatásának összegzésére. Hozzájuk képest nevezi a szerző a saját munkáját a harmadik Orion-kutatásnak. A 7. fejezetben mutatja be és elemzi az interjúkat. Olvasatomban a 7. fejezet a 3. fejezet második felével kiegészülve szerves egészet alkot.

Elméleti háttér

Friesz-Kovács kettős feladattal küzdött: egyrészt megpróbálta megismételni, azaz folytatni H. Sas Orion-kutatásait. A maga módszerét „mikrotörténetinek” nevezi, mivel „az individualizált szubjektum folytonosságát” tartja szem előtt, ami kétségtelenül egészen más, mint H. Sas óvatos és alapos módszertana, a „szubjektív történelem” elemzése. Ugyanakkor Friesz-Kovács hamar szembesül a ténnyel, hogy „a mai Orion már nem az az Orion”, ezért vállalkozik a „rendszerváltozással” együtt járó diszkontinuitás, a változás, a törések vizsgálatára is, mind egyéni, mind vállalati szinten: „Célom vállalati és dolgozói szinten egyaránt nyomon követni az átalakulást, melyet a társadalmi rendszerek átívelő működés hozott magával” (10. old., kiemelések – MTT). Sajnos a két szint összefonódásainak problematikáját a későbbiekben már nem tárgyalja, nem problematizálja például a történelem és az emlékezet viszonyát, ami súlyos módszertani nehézségeket okoz.⁶ Még ha egyetértünk is a szerző egyes állításaival, a kritikai társadalomtudomány művelése nem alapozható egy hitvallásszerű jelzésre („hiszem, hogy a történelmi

változások a szubjektumon keresztül érthetők meg igazán”, 18. old.), szükség van a kutatás területének meghatározására, a kategóriák és a módszerek precíz definíciójára. Mindehhez elengedhetetlen a szakterület megfelelő ismerete – beleértve a módszertani irodalmat is.

Az elméleti megalapozást ígérő 2. fejezet *Fogalomtisztázó diskurzus* című alfejezete meglepő módon avval foglalkozik, hogy ki a munkás, mi a rendszerváltás/rendszerváltozás, mi a kommunizmus és a szocializmus. Eközben a fogalmakat nem tisztázza meggyőzően – „az intézményesült diskurzus határozza meg, ki számít munkásnak” (17. old.) –, nem definiál, nem fejt ki elméleti perspektívát. A *Tézisek a múltból* alfejezet a magyar szociológia fontos köteteit mutatja be röviden a „munkásság” témájában, de kritikai elemzés nélkül. A szakirodalmi előzményeket a szerző nem használja fel sem a saját kutatási kérdésének aktualizálására, sem fogalmi apparátusának vagy perspektívájának csiszolására. Nem világos, miért nem szűkítette le az irodalmi áttekintést a munkások történetét bemutató, vállalatközpontú esettanulmányokra, a módszertanilag irányadó kutatásokra vagy a rendszerváltást, a változások hatásait problematizáló művekre. Habár inspiráló és fontos (de korántsem teljes körű) hagyatékat vázol fel könyvének háttereként, de nem mondja meg, miért relevánsak épp ezek az előzmények. Az irodalmi áttekintés így meglehetősen híg és esetlegesen szelektív: egyfelől nem érthető, miért szükséges egy-egy könyv tartalmát részletesen összegezni, másfelől pedig miért nem említődnek a munka világa és a gazdaság fontos magyar szociológiai elemzői,⁷ a tágabb témába vágó újabb interjúalapú kutatások és módszerek,⁸ vagy a rendszerváltást és a kései szocializmus változásait dokumentáló, vállalati szintű kiváló vizsgálatok.⁹ Pedig a magyarországi esettanulmányos, vállalatközpontú, interdiszciplináris, kritikus társadalomtudománynak igen gazdag hagyománya van, és fő feltérési módszere épp az interjú volt.¹⁰ Friesz-Kovács így még az idézett szerzők módszertani útjait is érzéketlen.

Habár H. Sas kutatásairól a könyv több fejezetében is szó esik, Friesz-Kovács az övétől egészen

eltérő módszertant használ, ami önmagában nem volna baj, ha kifejténé, miben áll ez a jelentős módszertani különbség. Az is érthetetlen, miért nem vette figyelembe H. Sasnak a rendszerváltás után megjelent többi munkáját, amelyekben a rendszerváltás társadalmi feldolgozhatóságának tárgyalásán túl módszertani *oral history* újítások is szerepelnek.¹¹

Itt szükséges megemlíteni, hogy Friesz-Kovács csak magyar szociológusokat vesz figyelembe, mint-ha a régiókat érintő vagy a globális kutatások érdeketlenek lennének. Csak a záró, kutatást megvitató fejezetben említődnek Svetlana Boym és Ina Merkel nosztalgiaikutatásai, egyébként a saját szakterület releváns nemzetközi irodalma nem kerül szóba. Csak a kelet-közép-európai régióknál maradvá, nagyon inspiratív, hiánypótló munkásinterjú-alapú kutatásokat találunk, amelyek közül több vállalat-alapú megközelítéssel operál. Jó lett volna legalább megemlíteni őket.¹²

Az interjú „központi” szerepe

H. Sas Judit szociográfiai megközelítéssel és módszertani alapossággal látott hozzá az interjús feltéráshoz, mind a narratívák bemutatásához, mind pedig a strukturális jegyek elemzéséhez.

Úgy tűnik, kutatásaiban az interjúzást csak feltételesen használta fő feltérési eszközként. Az interjú nagyon körülményes, erősen előkészített, terepbejárásal és megfigyelésekkel egybekötött gyakorlatára közvetetten utal kritikus visszaemlékezésében kezdő kutatói munkájára: „[Úgy gondoltuk,] hogy az a szociológia, hogy elmegyünk interjúkat csinálni.”¹³ A családi mobilitásról, életkörülményekről, közösségi (munkahelyi) szerepekről és beágyazottságról alaposan dokumentált előzetes képet kellett alkotni ahhoz, hogy a megszólaltatottak elbeszélései értelmezhetők legyenek. Az Orion-kutatások módszertana H. Sas több évtizedes életmódkutatásaira és családszociológiai ismereteire támaszkodhatott. Bár az interjúalanyok kiválasztása a gyár (Orion) szaképzett munkásai közül formálisan a központi kiválasztási kritérium alapján történt, az interjúzás már a családoknál, a háztartásokban folyt. Az eredmény,

7 ■ Például: Solt Ottília: Egy budapesti kerület alacsony jövedelmű munkáscsaládjai. *Neveléstudomány*, 1975. 3. szám, 69–77. old.; Laki Mihály: Növekedés és rugalmasság: A Transzformátor Szövetkezet esete. *Gazdaság*, 13 (1979), 2. szám, 121–137. old.

8 ■ Németh Krisztina: *Életvilág-értelmezések. Utak felbomlott világokhoz*. Argumentum, Bp., 2018.; Kovács Éva: Az interjú módszertanok politikája. *Forrás*, 43 (2011), 7–8. szám, 3–20. old.; Fleck Zoltán – Kiss Valéria – Tóth Fruzsina – Neumann László – Kenéz Anikó – Bajnok Dávid (szerk.): *A jogtudat narratíváinak értelmezése*. ELTE Eötvös, Bp., 2017.

9 ■ Például: Bódis Lajos: Privatizáció, munkaszervezet és bérelosztási mechanizmusok egy nagyüzemi varrodában. *Közgazdasági Szemle*, 44 (1997), 698–717. és 799–818. old.; Köllő János: A külső és belső munkaerőpiac kapcsolata egy pamutszövődében. In: Galasi Péter (szerk.): *A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon*. KJK, Bp., 1982. 277–318. old.

10 ■ Például: Vigvári András: Laki Mihály gyűjteményének bemutatása. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 7 (2017), 2. szám, 89–93. old.

11 ■ H. Sas Judit: A „C” villa története. *Szociológiai Szemle*, 2002. 3. szám, 43–65. old.

12 ■ A lengyelországi kutatásokhoz lásd Markieta Domecka: Biographical Experiences of Post-Socialist Transformation in Corporate Business: Doing the Neoliberal Path. *Przełąd Socjologii Jakościowej*, 12 (2016), 2. szám, 56–77. old., de különösen Joanna Wawrzyniak: „Hard Times but Our Own”. Post-Socialist Nostalgia and the Transformation of Industrial Life in Poland. *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, 18 (2021), 1. füzet, <https://zeithistorische-forschungen.de/1-2021/5911>; Mariusz Jastrząb – Joanna Wawrzyniak: On Two Modernities of the Polish Automotive Industry (1948–2011). *Acta Poloniae Historica*, 115 (2017), 37–70. old. Adam Mrozowicki és kollégái munkásságához angolul: Adam Mrozowicki: *Coping with Social Change*. Leuven University Press, Leuven, 2011.;

a *Szubjektív történelem* című könyv, benne a teljes interjúleiratokkal, sokaknak rendkívüli inspirációt jelentett, az első Orion-kutatást és magát a könyvet pedig a jól előkészített kutatás módszeres alapossága teszi megkerülhetetlenné. A rendszerváltás időszakában H. Sas részlegesen megismételte a korábbi felvételt, és a könyv utolsó fejezeteiben, az *oral history* bevonásával, izgalmas kísérleteket tett a rendszerváltás közelmúltbeli társadalmi feldolgozására.¹⁴ A vállalati átalakulás és a vállalati „munkásélet” sok összefonódása mégsem központi szál H. Sas gazdag életművében – a vállalat maga kevésbé érdekelte, illetve csak annyiban, amennyiben meghatározta a munkások életét, mobilitását.

Friesz-Kovács kutatása a bevezető szerint „mikrotörténeti megközelítést alkalmaz” (19. old.), ám sem nem definiálja a módszert, sem nem idéz olyan tudományos munkát, amelynek segítségével közelebb kerülhetnénk e kijelentés értelmezéséhez. Csak egy negatív definíciót kapunk: a mikrotörténeti megközelítés se nem *oral history*, se nem narratív interjú vizsgálat. Nem teljesen világos, hogy Friesz-Kovács az elmesélt élettörténeteket hogyan rekonstruálja történeti tényként, ha az élettörténetet alapvetően objektívnak tekinti (?), miközben azt is állítja, hogy az objektív valóság elbeszélése nem is lehetséges. Az élettörténet kutatását egy problematikus, leegyszerűsített, féloldalas történelemértelmezésbe ágyazza (20. old.). A mikrotörténeti módszerről kapunk egy kurta leírást, ám a vállalat történet módszertani alapjairól még ennyit, pontosabban semennyit sem tudhatunk meg, csak egy defenzív állítást arról, hogy ennek a könyvnek „nem célja az Orion vállalat teljes történetének pontos leírása” (51. old.). A szerző a vállalat történetének rövid áttekintésére vállalkozik, kezdve az alapítás körülményeivel, ennek során két tanulmányra, a vállalati évkönyvekre, illetve saját interjúira támaszkodik. Rövid bemutatásnak a 30 oldalas 3. fejezet meglehetősen hosszú. Módszertanilag viszont nem világos, miért fontos és hogyan viszonyul a mikrotörténetekhez a vállalat történet ismertetése. Kontextusként fontos – de rövidebben is lehetett volna írni, megfelelő súlyozással és a fontos jegyek kiemelésével.

Friesz-Kovács csak egyszeri interjúkat készített, ami a mikrotörténetek teljes körű felderítésére aligha elégséges. Az interjú módszertanának csak a technikai részleteit ismerteti a 7. fejezet elején, bő három oldalban, és közli, hogy a beszélgetések irányított életútinterjú formájában zajlottak. Az alkalmazott módszertanról, elsősorban az interjúk kutatásról szűk négy oldalban tájékoztat, a mikrotörténeti módszerről pedig a bő kétoldalas (!) 4. fejezetben ír, de itt sem kapunk megfelelő tájékoztatást.

Nem tárgyalja sem a vállalat és a dolgozói közti kapcsolódást, sem a törésvonalakat – pedig az interjúrészletek tanúsága szerint a dolgozók többször is nyilatkoztak a gyárhoz fűződő viszonyukról.

A 30 interjúalany kiválasztásakor az Orionnál eltöltött évek száma volt a kulcskritérium, valamint az, hogy a megkérdezettek a gyártósoron kezdtek-e a cégnél. Friesz-Kovács kiemeli, hogy H. Sas beszélgetőpartnereitől eltérően az ő interjúalanyai közül a beszélgetés idején már senki sem volt termelői-gyártósori munkás. Annyit tudhatunk még meg, hogy az interjúalanyok közül ekkor már csak heten dolgoztak a vállalatnál. Az interjúalanyokról nincs rendszerezett információ: legalább a demográfiai jegyeket (generációs csoportok), a vállalathoz kerülés pillanatát és az ott töltött évek számát pontosan meg kellett volna adni. A mobilitás és a törések jelzése (korai nyugdíjazás, elbocsátás, előrelépés) további csoportosítási lehetőségekkel és kulcsfontosságú háttér-információkkal szolgálhatott volna a megkérdezettekről, s mindezt célszerű lett volna az olvasóval is ismertetni, például egy összefoglaló táblázattal. Ezek hiányában fontos, megválaszolatlan háttér-információk maradtak el, az egyik: vajon csak a felfelé mobil dolgozók maradhattak-e meg a vállalatnál a tulajdonosváltáskor? Aki maradtak, miért maradtak hűek a vállalathoz, és akik maradhattak volna, de távoztak, miért távoztak?

További kulcskérdés, hogy mit jelentett a kérdésor „modernizálása”, ha H. Sas kérdéssorához viszonyítjuk. Friesz-Kovács nem részletezi, hol avatkozott jobban be, hol, miben irányította az életútinterjúkat: mely pontokra kérdezett rá, és miért. Életútinterjúkban a töréspontok, krízishelyzetek hangsúlyo-

Adam Mrozowicki – Mateusz Karolak – Agata Krasowska: Lost in Transitions? Biographical Experiences and Life Strategies of Young Precarious Workers in Poland. *Kultura i Społeczeństwo*, (2018), 4. szám, 69–89. old.; Adam Mrozowicki – Mateusz Karolak: Between Normalization and Resistance. Life Strategies of Young Precarious Workers. *Warsaw Forum of Economic Sociology*, 8 (2017), 1. szám, 7–32. old.; Adam Mrozowicki: Normalization of Precariousness? Biographical Experiences of Young Workers in the Flexible Forms of Employment in Poland. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 12 (2016), 2. szám, 94–112. old. Szerbiáról lásd Tanja Petrović: „When we were Europe”: socialist workers in Serbia and their nostalgic narratives. In: Maria Todorova (ed.): *Remembering Communism: Genres of Representation*. Social Science Research Council, New York, 2010.; Ognjen Kojanić: Nostalgia as a practice of the self in post-socialist Serbia. *Canadian Slavonic Papers*, 57 (2015), 3–4. szám, 195–212. old.; Chiara Bonfiglioli: Gender, labour and precarity in the South East European periphery: the case of

textile workers in Štip. *Contemporary Southeastern Europe*, 1 (2014), 2. szám, 7–23. old.; Nina Vodopivec: Yesterday's heroes: spinning webs of memory in a postsocialist textile factory in Slovenia. In: Daniela Koleva (ed.): *Negotiating Normality: everyday lives in socialist institutions*. Routledge, London – New York, 2012.; Rory Archer – Goran Musić: Approaching the socialist factory and its workforce: considerations from fieldwork in (former) Yugoslavia. *Labor History*, 58 (2017), 1. szám, 44–66. old.; Sven Cvek – Snježana Ivčić – Jasna Račić: Jugoslavensko radništvo u tranziciji: „Borovo” 1989. *Politička misao*, 52 (2015), 2. szám, 7–34. old.

13 ■ Vajda Róza – Kovács Éva: H. Sas Judit: „Mert hát mégis egy polgárlány voltam”. *Socio.hu-Társadalomtudományi Szemle*, 12 (2022), 2. szám, 91–106. old.

14 ■ H. Sas Judit: *Rendszerváltások, családtörténetek*. Új Mandátum, Bp., 2003.; H. Sas Judit: A „C” villa története. *Szociológiai Szemle*, 2002. 3. szám, 43–65. old.

zása, kidomborítása elengedhetetlen, és az interjú készítőjének feladatához az is hozzátartozik, hogy a nehéz kérdéseket is feltárja, s a válaszokat ki tudja mondani. A szerző hangsúlyozza a tulajdonosváltás periódusának traumatikus jellegét, de nem készült fel arra, hogy a töréspontokat, az életút nehéz periódusait jobban megvilágítsa, akár úgy is, hogy később megismétli az interjú egyes kérdéseit. A központi fejezetben inkább az államszocialista múltnak a vállalathoz köthető érdekes epizódjai jelennek meg, mint amelyekről most már lehet beszélni: így olvashatunk például Hofi Géza látogatásának megszervezése és az előadása érdekes részleteiről. Nem tarthatjuk kizártnak, hogy a múlt témája „könnyebb-sége” miatt jelenhetett meg ekkora mértékben. A nosztalgia felerősödése, a rendszerváltás/rendszerváltozás igazságtalanságának benyomása az interjúalanyok összetételéből is adódhatott.

Az interjúk elemzésekor klasszikus megoldás, hogy egyes interjúkra „jobban” támaszkodunk, mint másokra. A felhasznált idézetek alapján Friesz-Kovács is egyenlőtlenül használja fel az interjúkat: egyes témák vagy korszakok megjelenítésénél más-más interjúcsoportra támaszkodik (például öt interjú alapján kapunk betekintést a „jelenkorba”), összességében pedig négy interjú¹⁵ válik fontossá. Erről azonban a szerző nem tájékoztatja az olvasót, ahogy arról sem, hogyan elemezte az interjúkat, és a bemutatott altémák hogyan domborodtak ki. H. Sas kötetei teljes interjúleírásokat is tartalmaztak, s emellett mutatta be és elemezte az interjúk fő jegyeit. A harmadik Orion-kutatásban legalább *egy interjú* teljes leírásának publikálása több módszertani kérdésre is választ adhatott volna.

Összeségében úgy tűnik, a szerző nem vette kellőképpen komolyan a figyelmeztetést. A „*Volt egyszer egy Orion...*”, ahogy második olvasatra a címe is sugallja, amely ellentétben van a bevezetőben definiált céllal, elsősorban a dolgozók nosztalgijáról szóló műként értelmezhető. Olvasatomban az interjúk keretében az Orion dolgozói a vállalaton keresztül világították meg életútjukat, és kevés jel mutat arra, hogy önmagukról önállóan többet beszéltek volna. Jellegzetes, hogy a szerző erre nem reflektált, és nem állította szembe a megalapozatlan, az individualista, egyéni szubjektumalapú történeti megértést hangsúlyozó episztemológiával. A vállalatcentrikus elbeszélés a régmúlt felidézésének keretében erősíthette a nosztalgia legalább az Orion dolgozóinak egyes csoportjaiban.

A kritikus társadalomtudományban nem ritka több módszer ötvözése és céltudatos váltogatása, ami elsősorban a kutatás tárgyának mélyebb megvilágítására való, és kiválóan szolgálja a kritikus megismerést. A kutatás tárgya komplex – az Orion vállalat és munkásai nemcsak történelmi, de gazdasági és szociológiai szempontokból is izgalmasak –, ám úgy

tűnik, Friesz-Kovács nem vette figyelembe, emiatt pedig nem is aknázhatta ki a kritikus megismerés és reflexió lehetőségeit.

Örömmre adhat okot, hogy a mély lélegzetű, inspiratív, munkásközpontú vállalati esettanulmányok új követőkre találnak a magyarországi szociológusok körében, s így egy fontos hagyomány folytatódhat. Ugyanakkor a hagyomány megőrzéséhez a kritikai módszertani szttenderdek újragondolása, alkalmazása, és persze nem csak hazai perspektívák és tudások figyelembevétele is elengedhetetlenül szükséges. A ránk nehezedő zártságban megengedhetetlen, hogy Magyarországon a szociológia is bezárkózzon. □

15 ■ A 3. 23., 27., 30. interjú.